

30 ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Η γυναίκα στην οικογενειακή και κοινωνική ζωή,
την παιδεία, τον πολιτισμό και την εργασία

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΚΑΡΔΙΤΣΑ 2010

Η θέση της γυναίκας στην παραδοσιακή κοινωνία της Κλεισούρας

Νικόλαος Δημ. Σιώκης
Υποψ. Διδάκτορας Α.Π.Θ.

Περίληψη

Η ανακοίνωση αυτή αναφέρεται στον οικογενειακό και κοινωνικό ρόλο της γυναίκας στην Κλεισούρα Καστοριάς βάσει διασωθέντων εγγράφων της περιοχής, μαρτυριών Ελλήνων και Ευρωπαίων περιηγητών αλλά και εθιμικών εκδηλώσεων.

Παρουσιάζεται η θέση της ως οικονόμου του σπιτιού και διαχειρίστριας του οικογενειακού πλούτου, ως φορέα και μεταδότρια των παραδόσεων, των ηθών και των εθίμων, καθώς και η συνεισφορά της στους εθνικούς αγώνες.

Διερευνάται η διαφοροποίηση της θέσης της ανάλογα με την επαγγελματική δραστηριότητα των οικογενειών (αστικών ή κτηνοτροφικών). Επισημαίνεται η ενασχόλησή της με την οικιακή βιοτεχνία σε σχέση πάντα με τις λοιπές ασχολίες της εντός και εκτός της οικίας.

Τέλος, καταφαίνεται η ρύθμιση της θέσης και της δράσης της στην τοπική κοινωνία με βάση τις τοπικές κοινοτικές αποφάσεις, που σώζονται στον κώδικα των Πρακτικών της Δημογεροντίας του έτους 1880.

The place of women in the traditional society of Kleisoura

Nikolaos D. Siokis
*PHD candidate at the
Aristoteleio University of Thessaloniki*

Abstract

The presentation refers to the domestic and social role of women in Kleisoura (Kastoria) according to old documents from the area, testimonies of Greek and European travellers and customary events.

It presents the role of woman as housekeeper and manager of the family wealth, transmitter of traditions, morals and customs, as well as her contribution to the national struggles.

The diversification of her place according to the occupation of her family (urban or pastoral) is investigated and her involvements to the domestic craft in relation to her other occupations within and outside the house is noted.

Finally, it shows how her place and her activation in the local community were regulated, based on local community decisions, found in the Code of Eldership Records (Praktika Dimogerontias) of year 1880.

Η γυναίκα και η θέση της την περίοδο της Τουρκοκρατίας στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο δεν έχει μελετηθεί συστηματικά και παραμένει σχεδόν άγνωστη έως σήμερα. Η προσπάθεια ανάλυσης της θέσης της γυναίκας στην κωμόπολη της Κλεισούρας Καστοριάς θα γίνει σύμφωνα με τα διασωθέντα έγγραφα, τις μαρτυρίες περιηγητών, αλλά και των διαπλασθέντων εθίμων.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης δεν είναι η θεωρητική ανάλυση των θεσμών και εθίμων της Κλεισούρας, αλλά η εξέταση της ύπαρξης δικαιωμάτων της γυναίκας και ο βαθμός εφαρμογής τους, σε σύγκριση πάντα με το αντίθετο φύλο. Επιπλέον, για να κρίνουμε τη θέση της γυναίκας αντικειμενικότερα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, όπως τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί από το Σουλτάνο στους Χριστιανούς υπηκόους, τα μεταγενέστερα Διατάγματα του Χατί Σερίφ (1839) και του Χατί Χουμαγιούν (1856), που αναγνώριζαν πλήρη ισότητα σε όλους τους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείας, αλλά και τα ειδικότερα τοπικά προνόμια που δόθηκαν στους Κλεισουριείς. Άλλη επίσης παράμετρος είναι η γεωμορφολογία του τόπου και το άγονο ορεινό έδαφος, και η ως εκ τούτων οικονομική και εμπορική ανάπτυξη της κωμόπολης.

Η Κλεισούρα ή Βλαχοκλεισούρα ιδρύθηκε τον 15ο αιώνα με τη συνένωση μικρότερων περιφερειακών οικισμών, για την αποφυγή των επιδρομών των Οθωμανών κονιάρων, των εξισλαμισμών και των λεηλασιών των Τουρκαλβανών. Το παλαιότερο έγγραφο που αναφέρεται στον οικισμό εκείνο είναι ένα τουρκικό φορολογικό κατάστιχο του 1481, όπου καταγράφονται 67 οικογένειες και 3 χήρες (Σιώκης & Παράσχος, 2001, σ. 11). Οι πρώτες βασικές ενασχολήσεις των κατοίκων ήταν η καλλιέργεια της γης και η κτηνοτροφία, που σταδιακά εγκαταλείφθηκαν για να δώσουν τη θέση τους στη βιοτεχνία, στο διαμετακομιστικό εμπόριο και στα σχετιζόμενα με αυτό επαγγέλματα. Η παρεπόμενη ανάπτυξη της κωμόπολης ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τα μεταναστευτικά κύματα των Μοσχοπολιτών προσφύγων μετά το 1769 και των κτηνοτροφικών πληθυσμών των βλαχοχωριών της Πίνδου (Αβδέλλα, Βωβούσα, Περιβόλι, Σαμαρίνα, Σμιξη, Φούρκα κ.λπ.) μετά τα 1819 και 1870 (Σιώκης & Παράσχος, 2001, σ. 15).

Οι συνθήκες ζωής και οι ασχολίες στην Κλεισούρα ήταν σαφώς διαφοροποιημένες σε σχέση με άλλα απομακρυσμένα ορεινά βλαχοχώρια, που ζούσαν σχεδόν αποκλειστικά από την κτηνοτροφία και τις παρεμφερείς με αυτήν ασχολίες. Η υπερτερούσα εύπορη τάξη της Κλεισούρας ζούσε σ' ένα περισσότερο αστικοποιημένο περιβάλλον με επιδράσεις από την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη και ανάλογα διαμορφωμένη ήταν και η ζωή των συζύγων ή των θυγα-

τέρων των εμπόρων (Για την οικονομία των αστικών βλάχικων οικισμών βλ. σχ. Brailsford, 2006, σσ. 210-212.). Έτσι, η κόρη είχε τη δυνατότητα για υψηλότερη εκπαίδευση και ασχολείτο σχεδόν αποκλειστικά με εργασίες εντός του οίκου, ενώ στους οικισμούς με κτηνοτροφική οικονομία η γυναίκα θα έπρεπε να καταπιάνεται με παρεμφερείς εργασίες.

Ωστόσο, η πρώτη εκπαίδευση της κόρης πραγματοποιείτο στα πλαίσια του οίκου σε καθαρά γυναικείες δεξιότητες, κυρίως την ύφανση, το κέντημα, την πλεκτική και γενικότερα στις οικιακές εργασίες. Εξάλλου κύριος στόχος των γονέων ήταν η -κατά το δυνατόν καλύτερη και συμφερότερη- γαμήλια αποκατάστασή της και για το λόγο αυτό προσπαθούσαν να επενδύσουν στην προίκα της, θεωρώντας ως δευτερεύον ζήτημα την ανώτερη μόρφωσή της.

Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας παράλληλα με το Δημοτικό Σχολείο Αρρένων, στην Κλεισούρα λειτουργούσε και Δημοτικό Σχολείο Θηλέων, που μαζί με το Νηπιαγωγείο, το Ημιγυμνάσιο ("Ελληνικόν Σχολείον") και την βιβλιοθήκη τους καταστράφηκαν από πυρκαγιά το 1866 και ξανακτίστηκαν "δια κοινής συνεισφοράς των πολιτών" (ΕΛΜΚ 1831-1858, σ. Νο 39. Σιγάλας, 1940, σσ. 500-506. Τζιώγος, 1962, σ. 33. Παπαδόπουλος, 1970, σσ. 170-172. Παπαμιχαήλ, 1972, σ. 126. Δάρδας, 1995, σσ. 70-71. Κολτσιδάς, 2001, σ. 230. Σιώκης, 2001, σσ. 17-18.). Το ίδιο έτος ιδρύθηκε Παρθεναγωγείο, για την λειτουργία του οποίου χρησιμοποιήθηκε το αρχοντικό του εγκατεστημένου στη Βιέννη μεγαλεμπόρου Γιαννάκη Σ. Σιμώττα. Η ίδρυση και λειτουργία του πρέπει να συσχετιστεί με την πρώιμη αστική ανάπτυξη και την μετακίνηση νέων ιδεών από τους Κλεισουριώτες απόδημους, που εγκαθίστανται σε ανεπτυγμένες πόλεις όπως η Αλεξάνδρεια, το Βελιγράδι, η Βιέννη, το Βουκουρέστι, η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη, όπου η κοινωνική θέση της γυναίκας ήταν αναβαθμισμένη ήδη από το 18ο αιώνα. Στον κώδικα των δωρητών των σχολείων της Κλεισούρας ήδη από τα 1838 διαπιστώνουμε την ιδιαίτερη φροντίδα των απόδημων Κλεισουριέων για την αποκατάσταση των άπορων κοριτσιών, καθώς ο μακαρίτης Δούκας Μάρκου Λέκου κατέλειπε με την διαθήκη του το ποσό των 2.000 γροσιών "δι' υπανδρείαν κοριτσιών" (ΕΛΜΚ 1831-1858, σ. Νο 19). Ο ερχομός των εύπορων και προοδευτικών Κλεισουριέων δημιούργησε ένα κλίμα ανανέωσης που εκφράζεται ποικιλότροπα μέσα από την διακόσμηση και την πλούσια αρχιτεκτονική των οικιών, την περίτεχνη ενδυμασία των γυναικών, την επίδειξη πλούτου, τις δωρεές σε ναούς και σχολεία.

Μία δεκαετία μετά την ίδρυσή του, στα 1876, στο Παρθεναγωγείο της Κλεισούρας φοιτούσαν 80 περίπου "κοράσια" με μία δασκάλα "αλληλοδιδασκτικός", όπως χαρακτηριστικά γράφει ο ελληνοδιδάσκαλος Κ. Ταβάκης σε διατριβή (ανταπόκριση) του δημοσιευμένη στην εφημερίδα *Ερμής* της Θεσσα-

λονίχης, όταν την ίδια εποχή το Αρρεναγωγείο είχε 140 μαθητές με τρεις δασκάλους που δίδασκαν "συνδιδασκικώς", ενώ το Ελληνικό Σχολείο 35 μαθητές με δύο δασκάλους (εφημ. *Ερμής*, φ. 75, 13 Φεβρουαρίου 1876). Ο αριθμός των μαθητριών είναι εντυπωσιακός, αφού ήδη από την πρώτη δεκαετία λειτουργίας του, η αναλογία μαθητριών - μαθητών ήταν περίπου 1 / 2. Σύμφωνα με τις αναφορές του Προξενείου Μοναστηρίου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, κατά το σχολικό έτος 1870-1871 στο Αλληλοδιδασκικό σχολείο φοιτούσαν 160 μαθητές, στο δε Παρθεναγωγείο 80 μαθήτριες, ενώ κατά το σχολικό έτος 1885-1886 στο Δημοτικό σχολείο 146 μαθητές και στο Παρθεναγωγείο 72 μαθήτριες (Κολτσίδας, 2001, σσ. 142-145). Γύρω στα 1910 ο Ν. Ιγγλέσης αναφέρει ότι το Αρρεναγωγείο είχε 180 μαθητές, ενώ το Παρθεναγωγείο και το Νηπιαγωγείο 170 μαθήτριες και μαθητές (Ιγγλέσης, 1910-1911, σ. 78. Δάρδας, 1995, σ. 71). Αντίστοιχη είναι η αναλογία και στα 1913, καθώς στο Αρρεναγωγείο φοιτούσαν 150 μαθητές, στο δε Παρθεναγωγείο 90 μαθήτριες (Χατζηκυριακός, 1913, σ. 57. Κολτσίδας, 2001, σσ. 123, 125, 133-134). Διέκοπταν, ωστόσο, συνήθως και δεν λάμβαναν ανώτερη εκπαίδευση, γιατί σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη, αρκούσαν οι πολύ βασικές γραμματικές γνώσεις για τις κόρες, που στο εξής θα έπρεπε να ασχολούνται με οικιακές εργασίες αναμένοντας το γάμο τους. Θα πρέπει να αναφερθεί χαρακτηριστικά ότι σε σωζόμενες διαθήκες γυναικών είναι συχνές οι φράσεις "...αγράμματη ούσα δια χειρός του εφημερίου μου Παπα ... .. βεβιαύ τα άνω και ιδού και το σημείον του Τιμίου και Ζωοποιού Σταυρού †" ή "η Μάια ... .. ούσα αγράμματη γράφασα δια του εφημερίου Παπα ... .. είχαν τας φρένας και ιδού το δάκτυλον" ή "Μάια ... .. ούσα αγράμματος, εφημέριος Παπα ... .. κατά την αίτησίν της απαρabiάστως", από τις οποίες διαπιστώνουμε ότι η πλειονότητα των γυναικών δεν αποφοιτούσε από το σχολείο (Μάια ονομάζεται βλαχιστί η γιαγιά και ειδικότερα η ηλικιωμένη γυναίκα που μας εμπνέει σεβασμό).

Στην παραδοσιακή κοινωνία της Κλεισούρας η υπακοή και η σεμνότητα της κόρης θεωρούνταν αυτονόητη και η επικρατούσα κοινωνική αντίληψη απαιτούσε τον περιορισμό της ελευθερίας της γυναίκας σε σχέση με τον άνδρα και ήταν ιδιαίτερα καυστική απέναντι στις ετερόφυλες σχέσεις. Ωστόσο υπήρχαν ευκαιρίες ψυχαγωγίας της γυναίκας και συγχρωτισμού των δύο φύλων κοινωνικά επιτρεπτές.

Το πανηγύρι του Μπισνάκου στην εξοχική τοποθεσία του εξωκκλησιού του Αγίου Μάρκου (κατά την εορτή της Αναλήψεως), οι κούνιες του Πάσχα στην τοποθεσία Αρίνα (γύρω απ' τη βρύση Ντιστάμνα), το δρώμενο της Γκαλιάτας (Κλήδονα - την παραμονή της εορτής του Γενεθλίου του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου) στην εξοχή του Ρούγκου και το πανηγύρι στην τοποθεσία Μπι-

λιάνι (ανήμερα της εορτής της Μεταμορφώσεως), ευνοούσαν τη δημιουργία και ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών μεταξύ νέων του αντιθέτου φύλου. Το γεγονός ότι οι ανύπαντρες κοπέλες συνοδεύονταν στις εκδηλώσεις αυτές από τις μητέρες τους και άλλους οικείους (Wace & Thompson, 1989, σ. 52), δεν εμπόδιζε τους νεαρούς να τους εκφράσουν τα ιδιαίτερα τους αισθήματα ενώπιον σχεδόν όλων των συγχωριανών τους.

Στις κούνιες, που επιχωριάζουν κατά την Διακαινήσιμο στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, ανέβαιναν οι κοπέλες και τις κουνούσαν συνήθως οι "αγαπητικοί", οι αρραβωνιαστικοί ή οι συγγενείς τους. Οι νέες έβρισκαν τότε την ευκαιρία και με τραγούδια εξέφραζαν την ιδιαίτερη συμπάθεια ή τα παράπονά τους και γενικά τα ειλικρινή τους αισθήματα προς αυτούς. Μάλιστα τα αρχικά ερωτικά αυτοσχέδια τραγούδια αντικαταστάθηκαν σταδιακά από ευτράπελα (Weigand, 2004, σσ. 272-273. Τζιώγος, 1962, σ. 84. Παπαμιχαήλ, 1972, σσ. 65-66. Λούστας, 1996, σσ. 103-105. Αργυρόπουλος, 2007, σσ. 205-214).

Στο δρώμενο της γκαλιάτας (του κλήδονα) δινόταν άλλη μια ευκαιρία συνάντησης και συγχρωτισμού των νέων των δύο φύλων με την απαιτούμενη βέβαια διακριτικότητα. Στην εθιμοτυπική τούτη εκδήλωση, που επιλεγόταν και "νυφοπάζαρο", οι μέλλουσες πεθερές είχαν τη δυνατότητα να προβούν στην επιλογή της μέλλουσας συζύγου των γιών τους και ως εκ τούτου ήταν αρκετοί οι αρραβώνες που συνάπτονταν μετά από αυτήν.

Η γκαλιάτα αποτελούσε στην παραδοσιακή κοινωνία της Κλεισούρας ένα δρώμενο, δια του οποίου όλα τα νεαρά θηλυκά μέλη της κοινότητας επιζητούσαν να προβλέψουν τον μελλοντικό τους σύντροφο (Καραπατάκης, 1975, σσ. 177-190. Σιώκης, 2009, σσ. 539-560), παρόλο που γι' αυτό αποφάσιζαν πάντα οι γονείς τους και οι ίδιες δεν είχαν καμία πρωτοβουλία. Μετέπειτα η τέλεση του δρωμένου αποτελούσε μια ευκαιρία για έξοδο από το σπίτι και για κάποια μορφή "γνωριμιάς" των νέων, μια ευκαιρία απελευθέρωσης από τις αυστηρές πειθαρχίες που επέβαλλε η κλειστή βλάχικη κοινωνία. Η απελευθέρωση εντούτοις αυτή υπάκουε και πάλι σε κάποιους κοινωνικούς κανόνες και βάσει αυτών τελούνταν το δρώμενο. Έτσι ερμηνεύεται και η μεταγενέστερη θεώρηση του δρωμένου του κλήδονα ως "νυφοπάζαρου" (Μπίρκας, 1978, σσ. 223-231. Σιώκης, 1999. Βαρβαρούσης, 2001. Κουρκούτας, 2004).

Ο παλλαϊκός χορός που σπιντόταν ανήμερα της εορτής του Αϊ Γιάννη εξυπηρετούσε την ανάγκη για προβολή της κάθε υποψήφιας για γάμο κοπέλας (Βίττης, 1981, σσ. 158-161. Βαρβαρούσης, 2001. Βασβατέκη, 2004). Παρόλο που το δρώμενο ήταν εξ αρχής γυναικείο μεταγενέστερα διακρίνουμε την μετατροπή του σε πανηγύρι στο οποίο συμμετείχε όλη η κοινότητα (άνδρες - γυναίκες) και αποτελούσε την μοναδική σχεδόν ευκαιρία γνωριμιάς των δύο φύ-

λων πάντα όμως με προξενιό (Νιτσιάκος, 1979, σ. 40. Βίττης, 1981, σ. 160). Έτσι η ημέρα αυτή συνδεδεμένη από παλιά με τη μαντική πρόγνωση της τύχης των κοριτσιών ήταν η καταλληλότερη γι' αυτό.

Ο χώρος όπου τελούνταν το δρώμενο, το χοροστάσι, αποτελούσε το σημείο όπου οι υποψήφιοι προς παντρεία νέοι μαζί με τους γονείς τους, θα παρακολουθούσαν όλες τις κοπέλες και θα επέλεγαν την καλύτερη, εδώ θα γινόταν το *νυφοδιάλεγμα*. Έτσι από την επόμενη ημέρα θα άρχιζαν και τα προξενιά, που θα κατέληγαν σε επίσημους αρραβώνες την ημέρα του Δεκαπενταύγουστου (Μπίρκας, 1978, σ. 223-231. Βαρθαρούσης, 2001. Βαμβατσάκη, 2004. Κουρκούτας, 2004). Ο χορός στο τέλος του δρωμένου, με την καθολική συμμετοχή που τον χαρακτηρίζει, αποτελούσε άριστη ευκαιρία γνωριμίας μεταξύ των νέων. Μια κοινωνία με έντονο το διαχωρισμό μεταξύ των δυο φύλων και αυστηρούς κώδικες ηθικής έπρεπε να θεσπίσει εθιμικούς τρόπους για την απαραίτητη κοινωνική λειτουργία του προξενιού. Ίσως έτσι ο κλήδονας μπορεί να ταυτιστεί με την εθιμική έκφραση του έρωτα.

Στην παραδοσιακή κοινωνία της Κλεισούρας οι γονείς της κόρης ασκούσαν τον έλεγχο της συμπεριφοράς της και είχαν τον τελευταίο λόγο για διάφορες σημαντικές αποφάσεις στη ζωή της. Η επιλογή των συζύγων για τις κόρες γινόταν από τον πατέρα με την συγκατάθεση πολλές φορές της μητέρας και άλλων στενών συγγενών. Σε περίπτωση συναίνεσης των γονέων, η πρόταση γάμου γινόταν -όπως παραδόξως- από την οικογένεια της υποψήφιας νύφης προς τον γαμπρό με τη διαμεσολάβηση προξενήτρας (Τζιώγος, 1962, σ. 75. Παπαμιχαήλ, 1972, σ. 37. Λούστας, 1996, σ. 109). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει αναφορά και στην επικρατούσα συνήθεια να παντρεύουν ηλικιακά πρώτα τη μεγαλύτερη κόρη και μετά τη μικρότερη, την οποία όμως εμφάνιζαν -παρουσίαζαν ως υποψήφια νύφη σε επισκέψεις του υποψήφιου γαμπρού. Ανάλογη συνήθεια επικρατεί και όταν στην οικογένεια υπάρχει αγόρι και κορίτσι, το οποίο πρέπει να παντρευτεί πρώτο (Wace & Thompson, 1989, 102 κ.ε.).

Δεν έλειπαν ωστόσο και οι σπάνιοι γάμοι από έρωτα. Οι τρυφερές όμως σχέσεις που δημιουργούνταν μεταξύ των νέων ήταν περισσότερο "πλατωνικές", καθώς τα ήθη της εποχής επέβαλλαν τη διαφύλαξη της σεμνότητας και της αγνότητας της κόρης. Παρόμοια, αλλά πιο χαλαρή ήταν και στάση των νεαρών αγοριών, που μέχρι της ηλικίας των 25 ετών και πριν το γάμο τους, σπάνια εμφανιζόταν στην αγορά και σε άλλες δημόσιες συγκεντρώσεις ενώπιον των δημογερόντων και των αρχόντων του τόπου (Παπαμιχαήλ, 1972, 34). Οι κανόνες της ηθικής ήταν αυστηροί και οι παραβάτες υφίσταντο συνήθως την κοινωνική αποδοκιμασία (κατακραυγή) και απόρριψη. Οι εξωσυζυγικές σχέσεις απαγορεύονταν και οι μοιχοί τιμωρούνταν αυστηρά. Σε περίπτωση που η

άγαμη ή έγγαμη γυναίκα ή η χήρα διέπραττε μοιχεία, ο κοινωνικός αντίκτυπος ήταν πολύ μεγάλος. Η σε άλλες περιοχές εθιμική διαπόμπευση και ο εξευτελισμός των ελευθέρων ηθών γυναικών, στην Κλεισούρα γινόταν με χτύπημα της καμπάνας του ναού και με γενικότερη αποδοκιμασία σε πανηγύρια και άλλα γλέντια. Τα "κατορθώματα" των αμφιβόλου ηθικής γυναικών αποτυπώθηκαν σε πλειάδα τοπικών βλάχικων σκωπτικών τραγουδιών, που τις κατηφιάρουν.

Τοι σ' ντα λάια ντι καμπάνα (Γιατί χτυπάει η δόλια καμπάνα)

Κατινιώ αλ Παπαπέτρη (Η Κατινιώ του Παπαπέτρου)

Ελενάκι αλ Γίτσα αλ Χένα (Το Ελενάκι της Γίτσας του Χένα)

Αθηνά αλ Νέσσα (Η Αθηνά του Νέσσα)

Μωρ' Μαργιούλα αλ Παπαγιάννη (Μωρ' Μαρία του Παπαγιάννη) κ.ά.

Κατά την μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας η καταδυνάστευση από τους Οθωμανούς είχε ως αποτέλεσμα και την έκλυση των ηθών, όταν μάλιστα η αντίδραση ενάντια στον κατακτητή ήταν αδιανόητη και πολλές γυναίκες προσπάθησαν να επωφεληθούν. Χαρακτηριστικό είναι το σκωπτικό τραγούδι *Μελαζίμ*, που εξιστορεί την αγάπη ενός Τούρκου για δύο Κλεισουριώτισσες φιλενάδες, που είχαν το κοινό όνομα Βία (Αφροδίτη). Ο Μελαζίμ μάλιστα, για να τις προσεγγίσει, δεν δίστασε να μεταμφιεστεί γυναίκα για να βγει μαζί τους στο σερίανι (περίπατο).

Πέρα από την εύθυμη και κωμική διάθεση των τραγουδιών αυτών διαφαίνεται μέσα η κυρίαρχη ηθική αντίληψη που αποδοκίμαζε τις ερωτικές σχέσεις των γυναικών κάθε ηλικίας, ιδιαίτερα των ηλικιωμένων. Ο στίχος *Τοι σόντου μπουνι μονάσιλι λι καρτσανέσκου ονάσιλι* (Τι είναι οι καλές γριές, τους τρίζουμε τα κόκαλα), διακωμωδεί την αδυναμία των ηλικιωμένων γυναικών για ερωτική συνεύρεση.

Τα ανύπαντρα κορίτσια μέχρι το γάμο τους δεν εξέρχονταν από την οικία παρά μόνο για νερό από τη πλησιέστερη βρύση και σε ώρες που δεν παρατηρούνταν κίνηση ιδιαίτερα ανδρών, γιατί θεωρούσαν ντροπή και έλλειψη ανατροφής και σεβασμού το να αντικρύσουν κατά πρόσωπο άνδρες και μάλιστα ηλικιωμένους (Παπαμιχαήλ, 1972, σσ. 33-34). Σπάνια επίσης εκκλησιάζονταν (Παπαμιχαήλ, 1972, σ. 34. Λούστας, 1996, σ. 71. Έξαρχος, 2000, σσ. 260-264) και αν συνέβαινε αυτό, παρέμεναν στον γυναικωνίτη του ναού, όπου έμπαιναν από την δυτική είσοδο, που προοριζόταν μόνο για τις γυναίκες, ενώ κατέβαιναν από εκεί μόνο για να μεταλάβουν. Στον κυρίως ναό και στο πίσω μέρος, εκκλησιάζονταν οι ηλικιωμένες και οι παντρεμένες, που κάθονταν χωριστά από τους άντρες. Η πρώτη δημόσια εμφάνιση των κοριτσιών ενώπιον του κό-

σμου και των υποψηφίων γαμπρών, γινόταν κατά την δεύτερη και τρίτη ημέρα του Πάσχα στην περιοχή Αρίνα, όπου συμμετείχαν στον παλλαϊκό χορό και ανέβαιναν στις κούνιες. Μετέπειτα τα ανύπαντρα κορίτσια έβγαίναν *σεργιάνι* μόνο τις Κυριακές το απόγευμα και μέχρι τη δύση του ήλιου (Wace & Thompson, 1989, σσ. 51-52. Παπαμιχαήλ, 1972, σ. 34).

Οι επιγαμίες στην Κλεισούρα μόνο με ντόπιες, συνήθως της ίδιας επαγγελματικής κάστας, ή με Βλάχες από γειτονικά βλαχοχώρια, όπως το Νυμφαίο, η Βλάστη και τα Νάματα, ήταν βασικός κανόνας (για τη διάκριση των κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων σε ορεινές κοινότητες της Ηπείρου και της Μακεδονίας βλ. Weigand, 2004, σ. 81. Wace, Thompson, 1989, σ. 61 κ.ε. Ρόκου, 1994, σσ. 132-139. Λούστας, 1996, σσ. 23-24. Αλεξάκης, 2000, σσ. 119-147. Έξαρχος, 2000, σσ. 268-269. Δαλκαβούκης, 2005, σσ. 79-86. Έξαρχος, 2005, σ. 107). Χαρακτηριστικές στους Βλάχους είναι οι παροιμώδεις φράσεις: *Νβιάστα ιάσι μπούνα, μα νου ιάσι Αρμάνα* (=η νύφη είναι καλή, αλλά δεν είναι Βλάχα), *Λιά νβιάστα ντι σόι σι κατσάουνα ντι λα όι* (=πάρε νύφη από σόι και σκύλα από τα πρόβατα), *Νβιάστα ντι ουτζιάκι σι κάνι ντι λα όι* (=νύφη από τζάκι και σκυλί από τα πρόβατα) και *Λιά νβιάστα ντι μαχαλά, τρα σ' τι βεάντα σ' Ντουμνιτζά* (=πάρε νύφη από μαχαλά [τζάκι], για να σε δει ο Θεός) (Tocilescu, 1900, pp. 575-576, 698). Η διατήρηση του ενδογαμικού κανόνα προκαλούνταν από την τάση των ανώτερων αστικών στρωμάτων του πληθυσμού (των αστών, εμπόρων) να συντηρήσουν μια δεδομένη κοινωνική τάξη και να εκδηλώσουν την ανωτερότητά τους έναντι της υβριδικής ομάδας των κτηνοτρόφων, που και αυτοί λόγω του νομαδικού βίου τους αναζητούσαν σύζυγο από το "ισνάφι" τους. Ο ανταγωνισμός των εμπόρων και των κτηνοτρόφων της Κλεισούρας ήταν ευδιάκριτος και στον τρόπο ένδυσης, καθώς οι πρώτοι είχαν καθιερώσει τα πολυτελέστερα και αργότερα τα "φράγκικα" ενδύματα λόγω των αποδημιών τους στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες και στις χώρες της Βαλκανικής, οι δε δεύτεροι διατήρησαν την παραδοσιακή ενδυμασία τους λόγω της αντάρκειάς τους στην παραγωγή του ρουχισμού τους. Ωστόσο, παρά την διείσδυση, την υιοθέτηση και την σταδιακή ενσωμάτωση ξενόφερτων πολιτισμικών στοιχείων, υπερερούσε η συμβολική αξιοποίηση του νέου υλικού, ώστε να περιφρουρηθεί η πολιτισμική τους ταυτότητα.

Η κλειστή κοινωνία των Βλάχων, εκτός του εσωτερικού ανταγωνισμού, έθετε περιορισμούς και στις έξωθεν επιγαμίες και δεν επιδεχόταν την είσοδο ξένων στην κοινότητα άνευ όρων. Γράφει χαρακτηριστικά η δημογεροντία της Κλεισούρας στα 1880 στο 7ο άρθρο θεσπισθέντων τοπικών μέτρων καταστολής της επίδειξης πλούτου: "*Οποιοσδήποτε ξένος και αν έλθη εις την κομώπολιν υμών, και ήθελεν αρραβωνισθή οιανδήποτε κόρην ενταύθα πριν ή παρου-*

σθιασθή εις την πολιτικήν Αρχήν και λάβη την άδειαν της διαμονής του ο αρραβών αυτού θεωρείται άκυρος, ο γάμος εμποδίζεται, και αυτός αποπέμπεται εντεύθεν" (ΕΛΜΚ, 1868-1880, σ. 96). Χαρακτηριστική είναι και η έκφραση *κα γραμπό ντι Μπόμπιστι* (=σαν γαμπρός απ' τη Μπόμπιστα), που λέγεται υποτιμητικά για τους ξένους γαμπρούς και ιδιαίτερα για όσους κατάγονται από γειτονικά σλαβόφωνα χωριά, όπως η Μπόμπιστα (σημ. Βέργας Καστοριάς) (Tocilescu, 1900, p. 515).

Η εγκατάσταση του νέου ζεύγους ήταν κατά κανόνα ανδροτοπική και καταρχήν ανδροπατροτοπική, που σημαίνει ότι η νύφη εγκατέλειπε την πατρική της οικία για να εγκατασταθεί στην οικία του γαμπρού, συνήθως μαζί με τους παππούδες, τους γονείς και τους αδελφούς του με τις οικογένειές τους. Έτσι, η γυναίκα σύζυγος διατηρούσε στο εξής στενότερες σχέσεις με την οικογένεια του συζύγου της και τους συγγενείς του, αφού με αυτούς συμβίωνε και συναναστρεφόταν. Η πατριαρχική -στους εξωτερικούς τύπους της- κοινωνία της Κλεισούρας είχε ως αποτέλεσμα και την από πλευράς του πατέρα τήρηση της συγγένειας μέχρι και 9ης γενιάς και την απαγόρευση γάμων ακόμη και με εξαδέλφια του αυτού βαθμού, ενώ από πλευράς της μητέρας οι απαγορεύσεις ήταν πολύ πιο περιορισμένες, αφού η συγγένεια αναγνωριζόταν ως το βαθμό των τρίτων εξαδέλφων (Αλεξάκης, 2001, σσ. 25-26). Χαρακτηριστική είναι η φράση: *κιρόουλου ατσιόλ' τσανεά πάν' ντι νοάου μπράνουρι* (=τον καιρό εκείνον κρατούσαν μέχρι εννέα ζωνάρια [γενιές]).

Ιδιαίτερη βαρύτητα παρουσίαζε η συγγένεια "από γάλα", με αποτέλεσμα τα παιδιά που θήλασαν από την ίδια γυναίκα να θεωρούνται συγγενείς, ακόμα κι όταν δεν είχαν φυσική συγγένεια. Η λαϊκή αυτή αντίληψη στηριζόταν στην πίστη ότι το αίμα μεταβιβάζει τα χαρακτηριστικά του πατέρα, ενώ το γάλα αυτά της μητέρας (Αλεξάκης, 2001, σσ. 102-125).

Στην Κλεισούρα το επώνυμο μεταδιδόταν κατά αρρενογονική γραμμή στα παιδιά από τον πατέρα και κατά την ονοματοθεσία ακολουθούσαν το μοτίβο αγόρι-όνομα πατέρα του πατέρα και κορίτσι-όνομα μητέρας του πατέρα. Ωστόσο, πολλές φορές παρατηρούνταν και παρεκκλίσεις από τον κανόνα αυτόν.

Η υποδοχή της νύφης από την πεθερά στο σπίτι του γαμπρού, όπου η νύφη αλείφει με βούτυρο το υπέρθυρο και κερνιέται από την πεθερά με ζάχαρη ή γλυκό κουταλιού, σχετίζεται με την λαϊκή αντίληψη ότι η πεθερά "καλοπιάνει" τη νύφη για να φέρει αγαθά στο σπίτι ή για να σέβεται τα πεθερικά και τον σύζυγό της (Weigand, 2004, σσ. 85-86. Cosmulei, 1909, pp. 30-31. Παπαμιχαήλ, 1972, σ. 43). Μέσω δηλ. συμβολικών ενεργειών η πεθερά επεδίωκε να εξευμενίσει τη νύφη της, παρόλο που υποταγή της ήταν δεδομένη. Παλαιότερα

μάλιστα την έβαζε να καθίσει στην θέση της δίπλα στη βάτρα (το τζάκι) προς ένδειξη της αγάπης της, ενώ για το καλωσόρισμα της "χτυπούσε" το κεφάλι στην πρόσοψη του τζακιού του σπιτιού, πράξεις που επιβεβαιώνουν την αναγκαιότητα προσέγγισης μεταξύ τους. Την πρώτη Κυριακή μετά το γάμο η νύφη συνοδευόταν από την πεθερά της στην εκκλησία, δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι αυτή πια ήταν η νέα της μητέρα, αν και βαθύτερα υποδηλωνόταν μια σχέση υποταγής. Το ζεύγος στο εξής ήταν περισσότερο συνδεδεμένο με τους γονείς του γαμπρού και η νύφη πια αποτελούσε μέλος της οικογένειας του συζύγου της.

Η πεθερά ως μητέρα ενήλικων γιών θεωρούνταν καταξιωμένο πρόσωπο και διαδραμάτιζε τον κορυφαίο γυναικείο ρόλο, της διεύθυνσης και του συντονισμού των οικιακών εργασιών, αναθέτοντας υποδεέστερους ρόλους στις νύφες και διατηρώντας εκείνη τον έλεγχο. Μεταξύ τους μάλιστα υπόβοσκε ένας ανταγωνισμός, που οφειλόταν στο γεγονός ότι η νύφη ήταν ένα ξένο πρόσωπο που υπεισήλθε στη σχέση μητέρας-γιού. Απ' την άλλη, η πεθερά, που ήταν ο απόλυτος ελεγκτής της ηθικής συμπεριφοράς της νύφης, με τους λανθασμένους χειρισμούς και τις διαπιστώσεις της -αν και απλές εικασίες και αποκλήματα της φαντασίας της- συχνά έθετε σε κίνδυνο την αρμονία των ενδοσυγγενικών σχέσεων. Ο πεθερός αντίθετα συμπεριφερόταν με διακριτικότητα απέναντι στη νύφη, η οποία του όφειλε σεβασμό και υπακοή και έτσι κέρδιζε την εύνοιά του. Κατά την έλευση της γαμήλιας πομπής στο ναό υποδεχόταν τη νύφη ο πεθερός, στον οποίο αυτή προσέφερε κάλτσες και πετσέτα, πράξη συμβολική δια της οποίας επιδιωκόταν η αρμονία στις σχέσεις τους. Ο ρόλος όμως της νεαρής νύφης ήταν υποβαθμισμένος και ενώπιον των κουνιάδων της (ανδρών και γυναικών). Στις κτηνοτροφικές οικογένειες της Κλεισούρας επικρατούσε η συνήθεια οι μικρότερες συννυφάδες να προσφωνούν τη μεγαλύτερη νύφη κυρά, τον δε μεγάλο αδερφό του γαμπρού *αφέντη*.

Η νύφη συνεισέφερε στο νέο της σπιτικό με την προίκα της, η οποία αποτελείτο κυρίως από μετρητά, κινητά σκεύη για τον εξοπλισμό του σπιτιού, στρωσίδια και απαραίτητο ατομικό ρουχισμό. Σε σπάνιες περιπτώσεις στην προίκα συμπεριλαμβάνονταν και κάποια ακίνητα, αν η νύφη ήταν γόνος εύπορης οικογένειας. Η σύσταση της προίκας αποτελούσε την κύρια παροχή από πλευράς της γυναίκας εν όψει σύναψης γάμου, η οποία λάβαινε χώρα με την σύνταξη εμμέλτρου ιδιωτικού εγγράφου, του γαμήλιου συμβολαίου, το οποίο κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας ονομαζόταν "προικοσύμφωνο" και συντασσόταν είτε από τους προικοδότες είτε από κάποιον εγγράμματο συγγενή καθ' υπαγόρευση του κηδεμόνα της κόρης είτε από τρίτους που γνώριζαν γραφή (ιερείς, δασκάλους) (Τζιώγος, 1962, σσ. 76, 82. Παπαμιχαήλ, 1972, σ.

37. Λούστας, 1996, σσ. 110-113). Στην Κλεισούρα κατά τη διάρκεια του αρραβώνα επιδιόταν στη νύφη το *νισιάνι* (τουρκ. *νισάν*=παράσημο, μετάλλιο, σημάδι, αρραβώνας), δηλ. το σημάδι του αρραβώνα, που αποτελούνταν από δύο περιτέχνα κεντημένες κορδέλες, πάνω στις οποίες ράβονταν πολλές σειρές χρυσά φλουριά, κάθε είδους, δώρα των πεθερικών προς τη νύφη (Παπαμιχαήλ, 1972, σ. 37).

Γυναικεία προικιά παροχή ήταν και ο θεσμός του "τραχώματος", δηλαδή, το χρηματικό ποσό που κατέβαλλε κατά τον αρραβώνα και εκτός της προίκας ο πεθερός του γαμπρού για να εξασφαλίσει τη συγκατάθεσή του στο γάμο και το οποίο, σε αντίθεση με την προίκα, σε περίπτωση λύσης του γάμου παρέμενε στην κυριότητα του άντρα. Σε ένα τέτοιο προικοσύμφωνο του 1865, το χρηματικό ποσό που ο πεθερός Ι. Διαμάντης παραχωρούσε στο γαμπρό Δημ. Ν. Μισοκάρου ανερχόταν σε 3.000 γρόσια, στη δε κόρη του εκτός των συνηθισμένων ενδυμάτων, έδιδε και ένα λιβάδι στην περιοχή Νταούλι.

Όπως βλέπουμε λοιπόν, η προίκα της γυναίκας σε περίπτωση θανάτου της, δεν μπορούσε να εκποιηθεί από τον σύζυγο, αλλά μεταβιβαζόταν ως προικιά περιουσία σε κάποιον κληρονόμο της, την κόρη στην προκειμένη περίπτωση.

Σε ένα άλλο προικοσύμφωνο του 1929 τα καταβληθέντα στη μελλονύμφη περιορίζονται σε τράχωμα 40.000 δραχ. από τα αδέρφια (Ιωάννη & Δημήτριο Γ. Πέκου) και κινητά αντικείμενα από τον πατέρα (Γεώργιο Πέκου).

Σε μια διαθήκη του έτους 1881 η χήρα Κλεισουριώτισσα Αναστασία Στεργ. Ζήκου διέθεσε κατά βούλησή της τα κινητά και ακίνητα, που της ανήκαν, στους τρεις γιούς της (Νικόλαο, Στέφανο & Γιαννάκη), στις δε τρεις κόρες της (Τίνα, Σουλτάνα & Μαρία) μόνο από ένα *μετζίτι άσπρο*.

Αδιάκριτη ωστόσο και επιφανειακά ισομερής εκ μέρους του γονέα παραχώρηση κινητών και ακινήτων σε γιούς, κόρες, εγγόνια και εγγονές διαπιστώνουμε σε μια διαθήκη του 1904, που συνέταξε ο ιερέας Παπαβασιλείος Ναούμ.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η γυναίκα η οποία εκ φύσεως έχει αναλάβει το μέγιστο ρόλο της κυοφορίας, γέννησης και ανατροφής των παιδιών, ήταν φυσικό επόμενο να επωμιστεί το κύριο βάρος της αγωνίας για γονιμότητα και να θεωρηθεί ο κύριος υπεύθυνος παράγοντας της ευγονίας. Η άτεκνη σύζυγος, η *στεάρπα* (στέρφα) όπως χαρακτηριστικά λέγεται στη βλάχικη γλώσσα, θεωρούνταν η κατεξοχήν υπεύθυνη της δυστυχίας, πρόσωπο αμαρτωλό και μiasμένο και γι' αυτό δεν έπρεπε να συμμετέχει σε λατρευτικές και λοιπές εκδηλώσεις ισότιμα με τις άλλες γυναίκες (Λούστας, 1996, σσ. 31-32, 46). Από την κοινωνική αυτή αντίληψη προέρχεται και η πίστη ότι το κεντρικό πρόσωπο σε γονιμικά δρώμενα, όπως του κλήδονα, πρέπει να έχει γονείς "πρωτοστέ-

φανους" και κυρίως εν ζωή (Μπίρκας, 1978, σσ. 223-231. Στέφα - Ενωτιάδου, 2002). Αντίστοιχα πιστεύω επικρατούν και για τα δύο παιδάκια (αγόρι και κορίτσι) που θα τις προσδώσουν γονιμότητα και θα τα ασπαστεί η νύφη μετά τον πεθερό της και λίγο πριν εισέλθει στο ναό για την τέλεση του μυστηρίου του γάμου. Αντίστοιχες αντιλήψεις επικρατούν και κατά την τέλεση του δρωμένου *Λούνα αλ Πάσι* (=Φεγγάρι του Πάσχα), κατά την τέλεση του οποίου πρωτοστατεί η γυναίκα-μητέρα και κυριαρχούν γονιμικά σύμβολα όπως το ψωμί και το κρασί (Κλεισούρα, 2007, σ. 72).

Χαρακτηριστική είναι η περί ευτεκνίας ευχή στο *τεσκερεάου* (τουρκ. τεζ-κερέ=πιστοποιητικό), το καλαίσθητο δηλ. προσκλητήριο που αποστέλλόταν την παραμονή του γάμου από τους γονείς του γαμπρού προς τους γονείς της νύφης, και αφορούσε στην μελλοντική ζωή των μελλοντύμφων. Η φιλοτέχνησή του ανατίθετο σε ντόπιους λαϊκούς ζωγράφους ή δασκάλους, που γνώριζαν ορθογραφία, καλλιγραφία και ιχνογραφία (Οικονόμου, 1940, σσ. 275-276. Τζιώγος, 1962, σ. 77. Παπαμιχαήλ, 1972, σσ. 40-41. Χατζηανέστης, 1989):

"Περιπόθητοι ημίν συμπέθεροι,

Προκειμένου να τελέσωμεν αύριον Κυριακήν και ώραν 2αν μ.μ. τους γάμους του αγαπητού μας υιού Μάρκου μετά της περιποθήτου ημίν θυγατρός υμών Μαρίκας, προσκαλούμεν υμάς, όπως εξωραϊσάντες και καλλωπίσαντες την πεφιλημένην ημίν Μαρίκαν κατά τα ήθη και έθιμα της ημετέρας πατρίδος, έχητε αυτήν ετοιμήν περί την ως άνω ώραν, ίνα η μετά του υιού μας ελευσομένη συνοδεία, παιανίζούσης της μουσικής, παραλάβη και οδηγήση αυτήν εν τω οίκω μας ένθα τελεσθήσεται η στέψις αυτών.

Επί τούτω δ' ενχόμεθα όπως αξιωθήτε ομοίων τελετών και εις τα επίλοιπα υμών τέκνα, τοις δε μελλοντύμφοις καλήν στερέωσιν, υγείαν, μακροβιότητα, πανολβιότητα, πανευδαιμονίαν, ευημερίαν, εντυχίαν, την εις αλλήλους αμοιβαίαν αγάπην, ευτεκνίαν, βίον ανέφελον και ανώδυνον και πάντα τα εφετά και θυμήμη διατελούμεν μετ' εξαιρετικής προς υμάς αγάπης.

Εν Κλεισούρα τη 21η Ιουνίου 1924

*Οι συμπέθεροι
Βασίλειος Σ. Ιώβε
Αννίκα Β. Ιώβε".*

Η ατεκνία οδηγούσε συχνά σε διάλυση του γάμου, γεγονός αποδεκτό και αυτονόητο στο παρελθόν, δεδομένης της σύνδεσης του θεσμού του γάμου με την τεκνοποίηση. Στην Κλεισούρα σώζονται και κάποια σκωπτικά τραγούδια που αναφέρονται σε περιπτώσεις ατεκνίας, όπως το *Μωρ' Μαργιούλα αλ Παπαγιάννη* (*Μωρ' Μαρία του Παπαγιάννη*), όπου όμως αυτή τη φορά διακωμωδείται η στειρότητα του άνδρα και ο γάμος διαλύεται ήδη από την πρώτη επίσκεψη (βλαχ. *παργίτια*) των νεονύμφων στους γονείς της νύφης την πρώτη

Πέμπτη και την πρώτη Κυριακή μετά το γάμο, κατά τις οποίες παρατίθενται αντίστοιχα κέρασμα και γεύμα (Τζιώγος, 1962, σ. 81. Παπαμιχαήλ, 1972, σ. 44.).

Σε αντίθεση με την αποδοκιμασία και την αρνητική κοινωνική αντίληψη έναντι της ατεκνίας, η μητρότητα προσέδιδε ιδιαίτερο κύρος στη νέα μητέρα και μαζί με την καλή ανατροφή των τέκνων αποτελούσαν κατεξοχήν παράγοντες κοινωνικής αποδοχής και σεβασμού της γυναίκας, αφού έτσι τελούσε την μέγιστη προσφορά της στην κοινωνία. Από τη στιγμή αυτή η θέση της ισχυροποιείτο και τα υπόλοιπα μέλη της πολυπυρηνικής οικογένειας έπαιαν να την αντιμετωπίζουν πια με απλή ανοχή και περιφρόνηση.

Κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης η γυναίκα αναλάμβανε καθημερινά την διεκπεραίωση μιας σειράς εργασιών, που περιλάμβαναν εκτός από τις αυτονόητα γυναικείες οικιακές εργασίες, την καθαριότητα δηλαδή του σπιτιού (την καθαριότητα των βλάχικων οικιών επισημαίνουν πολλοί περιηγητές, όπως οι Άγγλοι W. M. Leake και Ed. Leare, η επίσης Άγγλίδα L. M. J. Garnett, οι Γάλλοι F. Rouqueville και A. Boue και ο Γερμανός G. Weigand. Βλ. Weigand, 2001, σ. 301. Λούστας, 1996, σ. 75. Έξαρχος, 2005, σσ. 217-218, 309. Έξαρχος, 2004, σ. 167) και των ενδυμάτων, τη μεταφορά νερού, την παρασκευή φαγητού και την ανατροφή των παιδιών (Λούστας, 1996, σσ. 41-42). Πολλές ωστόσο αστές Κλεισουριώτισσες διατηρούσαν στα αρχοντικά τους και μια υπηρέτρια (βλαχ. *χουσμικιάρα*) ή γκουβερνάντα (Brailsford, 2006, σσ. 211-212. Περβλ. Γούναρης, 2000, σσ. 187-200, όπου αναφορά σε ανάλογη συνήθεια των βλάχικων οικογενειών των Βιτωλίων). Οι γυναίκες αναλάμβαναν επιπλέον την κατεργασία του μαλλιού και την κατασκευή ενδυμάτων για όλη την οικογένεια (Παπαμιχαήλ, 1972, σσ. 31-32, 35. Έξαρχος, 2005, σσ. 310-312). Η κυρίαρχη αντίληψη απαιτούσε από τη γυναίκα να κάνει όλες τις εργασίες, έτσι ώστε το έμβροτό της να είναι υγιές. Η πιθανότητα αποβολής της εγκυμονούσας εξαιτίας της κούρασης και των βαριών χειρονακτικών εργασιών, ίσχυε κατά την κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη μόνο για τις "ανάξιες".

Στην οικογένεια, ο άντρας-σύζυγος-πατέρας ευθυνόταν για τη συντήρηση της οικογένειας και την προστασία της από τους κινδύνους που την απειλούν αλλά και για τη ρύθμιση όλων των οικογενειακών προβλημάτων (Παπαμιχαήλ, 1972, σσ. 30-31). Αυτός αναλάμβανε τις πρωτοβουλίες συνεπικουρούμενος από τη γυναίκα του-σύζυγο-μητέρα, η οποία ήταν υπεύθυνη για τη ρύθμιση, οργάνωση και εξυπηρέτηση των κύριων καθημερινών αναγκών, τη φροντίδα των μελών της οικογένειας, την ανατροφή των παιδιών και τη συναισθηματική του στήριξη. Επρόκειτο, ουσιαστικά, για διαφορετικούς, αλλά πάντως παραπληρωματικούς, συμπληρωματικούς και αλληλένδετους ρόλους, η παράλληλη λειτουργία των οποίων ήταν απαραίτητη για την αρμονική οικογενειακή ζωή.

Ωστόσο πίσω από αυτό το θεωρητικό μοντέλο της φαινομενικής ισοτιμίας των συζύγων, κυρίαρχη ήταν η μορφή του άντρα-σύζυγου και η γυναίκα-σύζυγος συνέχιζε να παραμένει σε υποδεέστερη θέση και υφίστατο πλήθος απαγορεύσεων και περιορισμών. Οι έξοδοι της ήταν αυστηρά περιορισμένες και κατά την απουσία του συζύγου της εξερχονταν της οικίας μόνο για να εκκλησιαστεί ή να επισκεφθεί στενούς συγγενείς της, συνοδευόμενη πάντα από τα πεθερικά της ή κάποιον άλλον οικείο (Παπαμιχαήλ, 1972, σ. 31). Όσον αφορά τις ενδοσυζυγικές σχέσεις, κυριαρχούσε η συνήθεια να μην προσφωνούνται μεταξύ τους οι σύζυγοι με το βαπτιστικό όνομά τους ως ένδειξη αιδούς των αντρών έναντι των γυναικών και σεβασμού των γυναικών έναντι των αντρών, που μεταξύ τους αποκαλούνταν αντίστοιχα *αφέντου* (αφέντης) και *νικουκίρα* (νοικοκυρά). Εξάλλου η επικρατούσα αντίληψη απαιτούσε γενικά την υποταγή και πειθαρχία της γυναίκας στη βούληση του συζύγου της.

Η προσωνυμία και η προσφώνηση της γυναίκας μετά το γάμο της με το όνομα ή το επίθετο του άντρα της ήταν φαινόμενο συχνό, π.χ. *αϊτιά αλ Γιάννη* (αυτή του Γιάννη), *αϊτιά αλ Κώστα* (αυτή του Κώστα), *αϊτιά αλ Μήτα* (αυτή του Δημήτρη), εξ ου και τα επίθετα Σαλαγιάννη ή Τσιαγάνη, Ζαλοκώστα, Τσιαμήτα, κ.ο.κ. (Αλεξάκης, 2001, σσ. 26-27. Λούτσας, 1996, σ. 27). Η νεαρή νύφη προσφωνούνταν βλαχιστί *νιβιάστα* (νύφη) από τους συγγενείς του άντρα της και *μουλιάρι αλ ...* (γυναίκα του ...) από τον περίγυρο και αυτό αποτελεί στοιχείο ενδεικτικό της μειονεκτικής οντότητας της συζύγου. Το ίδιο συνέβαινε και με όλα τα ανύπαντρα κορίτσια, που αποκαλούνται *φιάτα αλ ...* (κόρη του ...).

Στον κώδικα δωρητών (συνδρομητών) των σχολείων της Κλεισούρας απαντάται συχνά για τις γυναίκες δωρήτριες η φράση "θυγάτηρ του (τάδε)" ή "αδελφή του (τάδε)" ή "συμβία του (τάδε)" ή "γυνή του (τάδε)" ή "σύζυγος αυτού κυρία (τάδε)" (ΕΛΜΚ, 1831-1858, σσ. Νο 1-14, 24-39, 45) ή "...-ενα (του τάδε)" (ΕΛΜΚ, 1831-1858, φ. Νο 59/Μάρκινα, 78/Γιώργινα, 84/Βασιλίνα, Γιαννάκινα, Κώστινα, σσ. Νο 1/Σύμμενα, 3/Πέτρινα, 12/Στέργινα, 37/Νικόλινα, 45/Σίμινα) χωρίς να αναφέρεται πουθενά έστω το πατρικό της επίθετο. Οι γυναίκες που στον κώδικα αναφέρονται με το επίθετο -πιθανόν του άντρα τους- πρέπει να είναι οι χήρες. Το ίδιο συμβαίνει και για τους σώγαμπρους, που καταγράφονται μόνο με το όνομά τους και το επίθεμα "γαμβρός του (τάδε)" (ΕΛΜΚ, 1831-1858, σσ. Νο 2-3, 5-6, 8-9, 11-13, 32-34, 36). Ωστόσο, στον ίδιο κώδικα δεν παραλείπεται και η αναφορά σε τρεις συζύγους ενός άντρα με τις φράσεις "πρώτη συμβία του", "δευτέρα συμβία του" και "τρίτη συμβία του", αλλά και αναφορά στην "πρώτη γυνή του (τάδε)" (ΕΛΜΚ, 1831-1858, φ. 86, Νο 35 και 38).

Το γεγονός ωστόσο ότι στον κατάλογο των συνδρομητών και δωρητών των σχολείων η αντιστοιχία γυναικών και ανδρών είναι 1/4, αποτελεί στοιχείο ενδεικτικό της εν μέρει αναβαθμισμένης θέσης της έγγαμης γυναίκας στην Κλεισούρα. Οι μοναδικές γυναίκες που αναφέρονται στους κώδικες με το όνομα και το επίθετό τους είναι οι χήρες.

Η πιθανότητα διάλυσης ενός γάμου με αίτηση διαζυγίου εκ μέρους της γυναίκας-σύζυγου ήταν ελάχιστη, ωστόσο ένα από τα παλαιότερα σωζόμενα έγγραφα της Κλεισούρας εντοπίζεται στον υπ' αριθμ. 2753 κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος και είναι ένα διαζύγιο του 1682 (Πελαγίδης, 1990, σ. 26/αρ. 55), όπου η γυναίκα (Τζάμω) νομιμοποιείται ενεργητικώς να ζητήσει το διαζύγιο λόγω δεύτερου γάμου τον οποίο είχε συνάψει ο σύζυγός της (Κότζης Καρατζά). Αιτία λοιπόν της διάξευξης ήταν η κακόβουλη εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης και η επιτέλεση μοιχείας εκ μέρους του άνδρα, ο οποίος λόγω της υπαιτιότητάς του υποχρεώθηκε να της παραχωρήσει το ίδιο του το σπίτι. Γράφει χαρακτηριστικά ο Μητροπολίτης Καστοριάς Δαβίδ (1660-1694):

"Προκαθημένης της ημών ταπεινότητος ήλθον ο Κότζης Καρατζά από χωρίον Κλεισούρα και η γυνή αυτού Τζάμω και εξήτησαν χωρισθῆναι απ' αλλήλων, δια το αρπάσαι ο αυτός Κότζης ετέρα γυναικάν και δυναστικού τρόπου στεφανωθῆναι εκείνην δια νυκτός έξω της χώρας. Εις το οποίον μεγάλα εκτιμήσαντες αυτόν, πλην διά το αδυνάτως ἔχειν διαλαγήναι και ειρηνεύσαι τη αυτού νομίμω και γησιά γυναικί τη Τζάμω, ων τη θέσει, εσυνακατοῦνε και η αυτή Τζάμω και ἔστρεξεν χωρισθῆναι εξ αυτού, δίδοντας προς αυτήν και αυτός ο Κότζης το ίδιον αυτού οσπίτιον ὅπερ εκ του πατρός αυτού εἶχεν, το ἔδωσεν προς αυτήν να το ἔχει και να το ορίζη εις την εξουσίαν της να εἶναι ἀπό την σήμερον η-μέραν και πλέον αυτός ο Κότζης να μην ἔχη να κάμνη ἀπό το οσπίτιον εκείνο ούτε πολύ ούτε ὀλίγον, ὅτι με το να δώση αυτός το οσπίτιον αυτό προς αυτήν, ἔστρεξεν και αυτή και εχωρίσθη εξ αυτού, ὅθεν και διά το ασφαλές και βέβαιον εγράφθη η υπόθεσις αὐτή και κατεστρώθη εν τω παρόντι θείω κώδικι κατ' ἐμπροσθεν και των υπογεγραμμένων μαρτύρων. Εν Ετει - , αχπβ :

† Ο Καστοριάς Δαβίδ

<i>Δημήτρης ιερέ(α)ς και ηκονόμος μαρτηρώ</i>	<i>Πούλαλκο του Κάρκα μα(ρ)τηρώ</i>
<i>Γιόργη Πούρτζο (μαρτηρώ)</i>	<i>Σήμο Πασκοτι μα(ρ)τηρώ</i>
<i>Τραΐω Καρήκα μα(ρ)τηρώ</i>	<i>Κότζο Πούρτζο μαρτηρώ</i>
<i>Τήμον Πρα..... μαρτηρό"</i>	

Στην Κλεισούρα που η οικονομία στηριζόταν στο εμπόριο ή σε άλλες παραγωγικές εργασίες, όπως η βιοτεχνία, ήταν πολύ συνηθισμένη η πολύμηνη ή πολυετής απουσία του άνδρα, με αποτέλεσμα η γυναίκα-σύζυγος να αναλαμ-

βάνει το κύριο βάρος και ενδεχομένως να διατηρεί την υπεροχή της, ακόμη κι όταν ο σύζυγος επέστρεφε από τη ξενιτειά. Αυτή αναλάμβανε τη γενική διαχείριση και διεύθυνση της οικίας και υποκαθιστούσε το σύζυγό της στις κοινωνικές υποχρεώσεις. Στην περίπτωση αυτή η γυναίκα απολάμβανε το σεβασμό των υπολοίπων μελών της οικογένειας, γεγονός ενδεικτικό του αναβαθμισμένου της ρόλου. Η επίδραση μάλιστα της μητέρας πάνω στα παιδιά της ήταν σχεδόν καταλυτική, περισσότερο ενδεχομένως καταλυτική από την αντίστοιχη του πατέρα τους, σε αποφάσεις σημαντικές της ζωής τους, όπως κατά την επιλογή του-της συζύγου τους.

Η γυναίκα αποκτούσε κύρος και οντότητα με το πέρασμα του χρόνου. Ιδιαίτερα σεβαστό πρόσωπο ήταν η γιαγιά, καθώς καταξιωνόταν από το κύρος της μητρότητας. Ο ρόλος της μάλιστα ήταν πολύ σημαντικός στην άνατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών, στα οποία ήταν προσφιλής.

Η πλέον δυσάρεστη κατάσταση την οποία υφίστατο μια έγγαμη γυναίκα ήταν αναμφίβολα η χηρεία, όταν μάλιστα είχε ελάχιστα περιθώρια οικονομικής και κοινωνικής ανεξαρτησίας. Η παραμονή της στο πατρικό σπίτι του θανόντος συζύγου της με τα πεθερικά και με τις οικογένειες των κουνιάδων της, καθιστούσε την θέση της ακόμη υποδεέστερη, αλλά αναγκαία για την επιβίωση, όχι μόνο της ίδιας, αλλά και των παιδιών της. Αν ήταν άτεκνη, η ζωή της γινόταν εξαιρετικά βασανιστική, δίχως ίχνος αξιοπρέπειας και υπερηφάνειας. Ο δεύτερος γάμος χήρας αντιμετωπιζόταν με μεγάλες επιφυλάξεις, αλλά αν ωστόσο συνέβαινε -γεγονός σπανιότατο- έπρεπε να έχει περάσει ο απαραίτητος πένθιμος χρόνος. Για το χήρο άντρα δεν ίσχυαν οι ίδιες απαγορεύσεις που έθετε η λαϊκή αντίληψη στη χήρα γυναίκα, καθώς όπως διαπιστώθηκε παραπάνω, παντρευόταν ευκολότερα μέχρι και τρεις ή και περισσότερες φορές. Βασική υποχρέωση των χηρών ήταν να μαυροφορούν εφ' όρου ζωής, να αποφεύγουν τα πολυτελή υφάσματα και να περιορίσουν τις κοινωνικές τους εξόδους, τουλάχιστον για τρία χρόνια. Οι γυναίκες που χήρευαν φορούσαν συνήθως μαύρα ρούχα και στο κεφάλι έφεραν τη ντράμνα, ένα μεταξωτό μαύρο βιεννέζικο μαντήλι, το οποίο έδεναν περίτεχνα σαν ένα μικρό καπέλο (Παπαμιχαήλ, 1972, σ. 33. Πρβλ. Έξαρχος, 2005, σ. 272).

Οι οικονομικοκοινωνικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην Κλεισούρα στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα και η σταδιακά αυξανόμενη αστικοποίησή της, επέδρασαν σοβαρά και στις εθιμικές εκδηλώσεις γενεθλίων, αρραβώνων, γάμων και κηδειών, όπως συμπεραίνεται από τον σωζόμενο κώδικα των Πρακτικών της Δημογεροντίας και την θέσπιση σειράς άρθρων που αφορούσαν σε αυτές κατά τα έτη 1869 και 1880 (ΕΛΜΚ, 1868-1880, σσ. 9-11, 96-98). Οι αποφάσεις των μουχταροδημογερόντων, των προκριτών και των ιερέων για περι-

κοπή όλων των περιπτώσεων και παράλογων δαπανών των παλαιών εθίμων της Κλεισούρας, ήταν μια σειρά μέτρων περιστολής της επίδειξης πλούτου και ευμάρειας και καθορισμού του ορθού τρόπου τέλεσής τους, για τα οποία είχε προνοήσει η Μητρόπολη Καστοριάς, την εποχή της μεγάλης ακμής της Κλεισούρας, την οποία λυμαίνονταν πολλές ληστρικές συμμορίες, που εκβίαζαν και καταλήστευαν τις πλούσιες αρχοντικές οικογένειες ζητώντας λύτρα για την απελευθέρωση οικείων τους που είχαν απαγάγει (Weigand, 2001, σσ. 247-249. Παπαμιχαήλ, 1972, σσ. 47-51). Από την εποχή εκείνη έχει διασωθεί το τραγούδι *Του κηρούλου αλ Κόλα αλ Γκίκου φούρλι βίνιρα σι σκίκου* (=Τον καιρό του Νικόλα Γκίκου κλέφτες ήρθαν στο στάχυ) και η χαρακτηριστική επωδός του, *Βόι Κλίσουριάνι μασκαράτζ' κάντον βα σ' αντουτσέτο' παράτζ'* (=Εσείς Κλεισουριώτες μασκαράδες πότε θα φέρετε τους παράδες;), που καταδεικνύει την αντίσταση των Κλεισουριέων στις πιέσεις των ληστών (Σιώκης & Παράσχος, 2001, σσ. 58-59). Από τα άρθρα αυτά, που υποχρεούνταν να τηρούν και να εφαρμόζουν όλοι οι κάτοικοι, θα αναφερθούν εδώ τα θεσπισμένα στα 1880 και αφορόντα την γυναίκα:

"Κεφάλαιον Αον. Περί Αρραβώνος.

Άρθ. πρώτον. Η κατάλληλος ηλικία προς υπανδρείαν των κορασιών ορίζεται από δεκαπέντε ετών και επέκεινα...

Άρθ. έκτον. Ο Μνηστήρ δεν έχει το δικαίωμα να επισκέπτεται την οικίαν της Μνηστής αυτού εις άλλην περίστασιν ει μη εν καιρώ εορτασίμου επισκέψεως μετά των άλλων συγγενών και φίλων και μετά της προσηκούσης αιδημοσύνης και τιμής...

Κεφάλαιον Βον. Περί Γάμου.

Άρθ. δεύτερον. Οι Νεόνυμφοι ή οι μέλλοντες συναφθῆναι εις γάμον πρώτον ή δεύτερον ή τρίτον μετά των γονέων ή πλησιεστέρων συγγενών οφείλουσι μόνον την Παρασκευήν να παρουσιασθῶσιν εις το προσδιορισμένον μέρος, ίνα μετά την απότισιν του δικαίου του κοινού και των εντολών ως εϊθισται, καταγράψωσι μετά την εκτίμησιν των προικίων φορεμάτων και λοιπών την όλην προίκα η δε εκτίμησις της προικός επαφίεται εις την διάθεσιν του προικίζοντος.

Άρθ. τρίτον. Αι καταθέσεις και τοποθετήσεις των φορεμάτων και ενδυμάτων της νύμφης εις τα σενδούκια θα γίνωσι συμφώνως τη καταγραφή τη εν τω κώδικι επί παρουσία του ιερέως της ενορίας, εις τον οποίον θα δοθῶσι τα κλειδιά των σενδουκίων, τα οποία οφείλει ο ιερεύς να παραδώσι εις τους δύο νυμφίους την Κυριακήν το εσπέρας...

Άρθ. όγδοον. Αι επισκέψεις των νυμφίων εις την μεγάλην Απόκρεω θέλουσι γίνεσθαι απλάς χωρίς να φέρωσιν εις χείρας κανέν πράγμα, αλλ' ούτε και να

δωρώνται, ους επισκέπτονται.

Άρθ. έννατον. Αι δε παλαιαί συνήθειαι του τριμήρου όπως στέλλονται αι νύμφαι ή και άλλοι άνω κάτω λαμβάνοντας δίδοντας καθώς και η συνήθεια των Χριστουγέννων της μεταβάσεως εις άλλας οικίας του νυμφίου και της νύμφης απαγορεύονται παντελώς...

Κεφάλαιον Δον. Περί νεκρού...

Άρθ. δεύτερον. Εις τον άγιον Αθανάσιον επιτρέπεται να κλαύσωσιν αι γυναίκες μόνον την ημέραν της Πεντηκοστής (ρεσάλια) και ουδέποτε άλλοτε...

Άρθ. έκτον. Τα επί των ενδυμάτων χρυσάφια μετά παρέλευσιν ενός έτους καταργούνται παντελώς, ίνα εις το διάστημα αυτό βαθμηδόν εξαλειθώσιν...".

Τα ενάρετα και χρηστά ήθη των γυναικών στα βλαχοχώρια, αλλά και την εργατικότητα και την ομορφιά τους περιγράφει στα 1806 ο Γάλλος πρόξενος και διπλωμάτης Φραγκίσκος Πουκεβίλ, τονίζοντας μάλιστα ότι ποτέ ο Σουλτάνος δεν ζήτησε οδαλίσκες για το χαρέμι του ανάμεσα στις Βλάχες (Έξαρχος, 2004, σσ. 56-57). Σε ένα έγγραφο του 1883, με το οποίο οι Μουχταροδημογέροντες εφοδιάζουν εν είδει διαβατηρίου δύο Κλεισουριώτισσες που επρόκειτο να ταξιδεύσουν από την ιδιαίτερη πατρίδα τους στην Καβάλα, διαβάζουμε χαρακτηριστικά: "...η Βασιλική Ντιμπόια και η Παρασκευή Ντιμπόια ονομαζόμεναι, αναχωρούν διά Καβάλαν εκ μεγάλης ανάγκης, και πάλιν θα επιστρέψωσιν, και ένεκα του στενού καιρού των δεν ηδηγήθησαν ν' ευγάλλον γιόλ τεκερέν δίδεται το παρόν, ίνα δωθή όπον εύρωσιν, ότι είναι τίμιαι...". Εξάλλου, για την τιμή των γυναικών στα βλαχοχώρια είναι χαρακτηριστικές οι εκφράσεις του λαϊκού παροιματικού λόγου των Βλάχων: *Αρουσονόσ' κα νβιάστα νοάουνα* (=ντροπιασμένος σαν νέα νύφη) - *Τινία λα μουλιάρι, μουσιοντεάτσα τσιά μα μάρι* (=η τιμή στη γυναίκα, η πιο μεγάλη ομορφιά) - *Μουλιάρεα 'τσιά μπούνα σ' τινισεάστι μπαρμπάτλον* (=η καλή η γυναίκα τιμά τον άντρα της) (Tocilescu, 1900, σσ. 561, 698).

Βλέμμα αρειμάνιο, αίσθημα ελευθερίας και αξιοπρέπειας, αρχοντιά, πίστη και επίγνωση της παράδοσης που κληρονομούν και κληροδοτούν είναι τα κύρια χαρακτηριστικά των γυναικών που συμμετέχουν στον Τρανό Χορό της Κλεισούρας (την δεύτερη ημέρα της Μεγάλης Παναγιάς στις 16 Αυγούστου), ο οποίος αποτελεί και έκφραση κοινοτικής οργάνωσης ή μορφής κοινοτισμού, κάτι σαν την εκκλησία του δήμου στην αρχαία Ελλάδα ή σαν την Εκκλησία στην ελληνορθόδοξη παράδοση. Οι έγγαμες γυναίκες των κτηνοτρόφων -καθώς μόνον αυτοί συμμετέχουν στο δρώμενο- τοποθετούνται στο μεσοχώρι για τον χορό, πάντα μετά τους άντρες και κατά σειρά ηλικίας με τελευταία αυτή που αρραβωνιάστηκε πιο πρόσφατα (Σιώκης & Παράσχος, 2001, σσ. 60-61. Έξαρχος, 2005, σ. 326. Σιώκης 2004, σσ. 294-301).

Η Κλεισουριώτισσα γυναίκα, σύζυγος και μάνα ήταν ταυτόχρονα η οικονόμος του σπιτιού, η διαχειρίστρια του πλούτου που ο ξενιτεμένος άνδρας συγκέντρωνε με το διαμετακομιστικό εμπόριο, η φορέας και μεταδότης της βλάχικης γλώσσας, των παραδόσεων, των ηθών και των εθίμων, αλλά και η πρώτη παιδαγωγός των παιδιών της. Κατέστη πρότυπο στη ζωή, αλλά και στο θάνατο. Η εικόνα της τραγικής μάνας που πυροβολήθηκε από τα απάνθρωπα κτήνη των Ες-Ες κατά την καταστροφή της κωμόπολης από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής την 5η Απριλίου 1944 έχοντας στην αγκαλιά το μικρό της παιδί, το οποίο και διασώθηκε, θα παραμείνει στη μνήμη των παλαιότερων ως αιώνιο μνημόσυνο όλων των σφαγιασθέντων γυναικόπαιδων και θα αποτελεί πρότυπο αυτοθυσίας για εμάς τους νεότερους.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Εθνολογικό Λαογραφικό Μουσείο Κλεισούρας

ΕΛΜΚ 1868-1880, Χαρτώος κώδικας "Οδηγία Κοινωνικής Συμπεριφοράς και Βιβλίον Ισολογισμών. Χειρόγραφα Πρακτικών Δημογερόντων Κλεισούρας. Σχολική Βιβλιοθήκη Κλεισούρας. 1868-1880 Νο 18".

ΕΛΜΚ 1831-1858, Χαρτώος κώδικας "Κατάστιχον λογαριασμοί διάφοροι 1831-1834-1858 Νο 19".

Ιδιωτική Συλλογή Ν. Α. Σιώκη

Προικοσύμφωνα, προσκλητήρια γάμων, διαζύγια, διαθήκες, κ.ά. έγγραφα, αφορόντα την ιστορία της Κλεισούρας.

Βιβλιογραφία

Αλεξάκης, Ελ. Π. (2000), Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα Καστανιανης Κόνιτσας. Στο: Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Δήμος Κόνιτσας, Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 119-147.

Αλεξάκης Ελ. Π. (2001), *Ταντότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα - Βαλκάνια*, Αθήνα, Δωδώνη.

Αργυρόπουλος Π. (2007), Οι κούνιες στο πασχαλινό πανηγύρι του Αγίου Γεωργίου στα βλαχοχώρια της Δυτικής Μακεδονίας και η κοινωνική διάσταση του δρώμενου. Εισήγηση στο: *1ο Διεθνές Συνέδριο για τον Ελληνικό Πολιτισμό "Η Πανήγυρις: Μια διαχρονική ματιά στον κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό της ρόλο"*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σοφλί 16-20 Νοεμβρίου 2005. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ελμειακά* 59 (Δεκέμβριος 2007), σσ. 205-214.

Balamaci F. G. (1903), Numta la Farsiroti, *Almanah Macedo-Roman*, pp. 77-88.

Βαρβαρούσης Ι. (2001), Το πανηγύρι του Άι-Γιάννη Κλήδονα στη Βλάστη 23 και 24 Ιουνίου 2001, εφημ. *Εορδαϊκός Παλμός* (Πτολεμαΐδα), αρ. φ. 754 (6 Ιουνίου 2001).

Βασιβατέκη Ρ. (2004), Σε Βλάστη, Νάματα και Σισάνι αναβίωση το νυφοπάζαρο του Αη-Γιαννιού, εφημ. *Εορδαϊκός Παλμός* (Πτολεμαΐδα), αρ. φ. 913 (30 Ιουνίου 2004)

Βίττης Φ. Σ. (1981), *Σταχυολογήματα λαογραφικά - παραδοσιακά - θρυλικά - εκκλησιαστικά - αρχαιολογικά - ιστορικά της Βλάστης και της Επαρχίας Εορδαίας*, Πτολεμαΐδα, έκδ. συγγρ.

Brailsford H. N. (2006) (μετ. Δημ. Καζάκης), *Μακεδονία. Οι φυλές και το μέλλον τους*, Αθήνα, Οδυσσέας.

Γούναρης Β. Κ. (2000), *Στις όχθες του Υδραγόρα. Οικογένεια, οικονομία και αστική κοινωνία στο Μοναστήρι, 1897-1911*, Αθήνα, Στάχυ.

Cosmulei D. (1909), *Datini, Credinte si Superstitii Aromanesti*, Biblioteca de Popularizare "Lumina", Publicatia Corpului Didactic si Bisericesc Roman din Turcia, Bucuresti, Tipografia Profesionala Dimitrie C. Ionescu.

Δαλκαβούκης Β. Κ. (2005), *Η πένα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Οδυσσέας.

Δάρδας Αν. Ν. (1995), *Η εκπαίδευση στη Δυτική Μακεδονία κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας ως αυτοάμυνα του Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, έκδ. συγγρ..

Δημητριάδης Β. (1973), *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

Έξαρχος Γ. (2000), *Οι Ελληνόβλαχοι (Αρμάνοι)*, τόμ. Α', Αθήνα, Καστανιώτης.

Έξαρχος Γ. (2004), *Ξένοι περιηγητές για τους Βλάχους. Ι. Γαλλόφωνοι (1550-1980)*, Θεσσαλονίκη, Ερωδιός.

Έξαρχος Γ. (2005), *Ξένοι περιηγητές για τους Βλάχους. Ι. Αγγλόφωνοι (1160-2000)*, Θεσσαλονίκη, Ερωδιός.

Ιγγλέσης Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος, έτος Γ', χ.τ.έ.*

Καραπατάκης Κ. (1976), Τα Κλήδονα στην περιοχή Γρεβενών. Στο: *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου (Ηπειρος - Μακεδονία - Θράκη)*, Κομοτηνή, 19-22 Μαρτίου 1975, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου, σσ. 177-190.

Κλεισούρα (2007), (επιμ.-κειμ. Ν. Δ. Σιώκης), *Κλεισούρα. Λεύκωμα 2007*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Κλεισούρας.

Κολτσίδας Αντ. Μ. (2001), *Η εκπαίδευση των Αρωμόνων στη Δυτική Μακεδονία κατά τα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένα πρότυπο αυτοδιοικούμενης κοινοτικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε.

Κουρκούτας Μιχ. (2004), Οι γιορτές του καλοκαιριού στα Νάματα..., εφημ. *Εορδαϊκός Παλμός* (Πτολεμαΐδα), αρ. φ. 939 (29 Δεκεμβρίου 2004).

Λούστας Ν. Αργ. (1996), *Λαογραφική μελέτη Νιβεάστας=Νέβεσκας=Νυμφαίου Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη, έκδ. συγγρ.

Μπίρκας Κ. (1978), *Αβδέλλα - Αετοφωλιά της ένδοξης Πίνδου*, Αθήνα, έκδ. συγγρ.

Nicolau I. (2001), *Aromanii. Credinte si obiceiuri*, Bucuresti, Societatea Culturala Aromana.

Νιτσιάκος Β. Γ. (1979), *Αετομηλίτσα (παραδοσιακή λαογραφία)*, τευχ. Α', Γιάννινα, έκδ. συγγρ.

Οικονόμου Κ. Γ. (1940), Γαμήλια έθιμα εν Σιατίστη, *Μακεδονικά* 1, σσ. 275-276.

Παπαδόπουλος Στ. (1970), *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη Νο 31, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

Παπαμιχαήλ Μιχ. (1972), *Κλεισούρα Δυτικής Μακεδονίας, ακμή - πολιτισμός - αγώνες - θυσίες - ιστορία - ηθογραφία - λαογραφία (η παλαιά Κλεισούρα από αρχαίων χρόνων μέχρι του 1913)*, χ.τ.έ., έκδ. συγγρ.

Πελαγίδης Ε. (1990), *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς, 1665 - 1769 (Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος 2753)*, Νο 73, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

Ρόκου Β. (1994), *Η υφαντική οικιακή βιοτεχνία. Μέτσοβο 18 αι. 20 αι.*, Αθήνα, Κέντρο Έρευνών Παράδοσης και Πολιτισμού (Ιωάννινα).

Σιγάλας Αντ. (1940), Κώδιξ σχολείων Κοινότητας Κλεισούρας, *Μακεδονικά* 1, σσ. 500-506.

Σιώκης Ν. (1999), Το έθιμο του Άη Γιάννη του Κλήδονα (Γκαλιάτα) στην Κλεισούρα, εφημ. *Κλεισούρα* (Σύλλογος Απανταχού Κλεισουριέων "Ο Άγιος Μάρκος"), περ. Γ', έτος 13ο, φ. 119 (Μάιος 1999).

Σιώκης Ν. Δ. (2001), *Η ιστορία και τα κειμήλια των Ιερών Ναών Αγίου Νικολάου και Αγίου Δημητρίου Κλεισούρας Καστοριάς*, έκδ. Συλλόγου Απανταχού Κλεισουριέων "Ο Άγιος Μάρκος", Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

Σιώκης Ν. Δ. (2004), Ο Τρανός Χορός και το δρώμενο του Βαλμά στην Κλεισούρα Καστοριάς. Η μαρτυρία του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη περί του Βαλμά στα 1878", *Ηπειρωτική Εταιρεία* 287 (Ιούλιος - Αύγουστος 2004), σσ. 294-

301. Αναδημοσίευση στο περιοδικό *Παράδοση και Τέχνη* 87 (Μάιος-Ιούνιος 2006), σσ. 9-16.

Σιώκης Ν. Δ. (2009), Ο Κλήδονας στους Βλάχους: η μετατροπή ενός δρωμένου σε πανηγύρι, Εισήγηση στο: *1ο Διεθνές Συνέδριο για τον Ελληνικό Πολιτισμό "Η Πανήγυρις: Μια διαχρονική ματιά στον κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό της ρόλο"*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σουφλί 16-20 Νοεμβρίου 2005. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ηπειρωτικά Γράμματα* 14 (2009), σσ. 539-560.

Σιώκης Ν. & Παράσχος Δ. (2001), *Οι Βλάχοι του Μουρικίου και του Σινιάτσικου*, Θεσσαλονίκη, Χριστοδουλίδης.

Στέφα - Ενωτιάδου Κ. (2002), Ο Αι-Γιάννης ο Κλήδονας - ο Ριζικάρης - ο Ριγανάς - ο Βλαστολόγος κ.τ.λ., εφημ. *Ωραία Σαμαρίνα* (Σύνδεσμος Σαμαριναίων Αθηνών), περ. Β', φ. 281 (Ιούλιος - Αύγουστος 2002).

Τζιώγος Αριστ. Ι. (1962), *Συνοπτική ιστορία της Κλεισούρας Δυτικής Μακεδονίας και το ιστορικόν αυτής μνημείον της χριστιανωσύνης της Ιεράς Μονής Παναγίας - Γενήσεως της Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη, έκδ. συγγρ.

Tocilescu Gr. G. (1900), *Materialuri folkloristice din Literatura populara a Aromanilor de Pericle Parahagi*, Bucuresti, Tipografia "Corpului Didactic" C. Ispasescu & G. Bratanescu.

Wace Al. J. B. & Thompson M. S. (1989) (μετ. Π. Καραγιώργος), *Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου*, Φ.Ι.ΛΟ.Σ. Τριτάλων 2, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε.

Weigand G. (2001) (μετ. Th. Kahl), *Οι Αρωμόνιοι (Βλάχοι)*, τόμ. Α', *Ο χώρος και οι άνθρωποι*, (Leipzig 1895), Φ.Ι.ΛΟ.Σ. Τριτάλων 12, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε.

Weigand G. (2004) (μετ. Γ. Παπασωτηρίου & Μ. Ταμπακιώτη-Σίμου), *Οι Αρωμόνιοι (Βλάχοι)*, τόμ. Β', *Λαογραφία-Γλώσσα*, (Leipzig 1895), Φ.Ι.ΛΟ.Σ. Τριτάλων 12β, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε.

Χατζηανέστης Μιχ. Κ. (1989), Το Τεσκερεάου. Από τα πατροπαράδοτα ήθη και έθιμα της Κλεισούρας, εφημ. *Κλεισούρα*, περ. Β', έτος 2ο, φ. 17 (Ιούνιος 1989).

Χατζηκυριάκος Γ. (1913), Η ζωπικότης και υπεροχή του ελληνικού στοιχείου της Μακεδονίας, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου Αθηνών*, σ. 57.